

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.192>
УДК 94(470+571)"1917/1922":325.254

Віталій Боримський

канд. іст. наук, наук. співр.

Інститут Історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: vitalij.borimskij@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4779-8975>

Scopus ID: 58245512600

СХІДНА ПОЛІТИКА ЮЗЕФА ПІЛСУДСЬКОГО У СПРИЙНЯТТІ РОСІЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ 1919–1921 рр.*

У статті проаналізовано реакцію російської антибільшовицької еміграції на східну політику Юзефа Пілсудського. Особливу увагу приділено питанню визнання незалежності України як ключової вимоги цієї політики. Незважаючи на антибільшовицьку налаштованість, більшість представників білого руху категорично відкидали можливість підтримки незалежної Української Народної Республіки. Поляки розглядалися як потенційні союзники лише в разі дотримання ідеї неподільності Росії. Стаття простежує дебати у російській пресі, позиції ключових політичних фігур (П. Струве, В. Бурцева, Б. Бахметєва, О. Керенського, С. Сазонова тощо) та спроби створити альтернативу УНР у вигляді проросійських українських федералістів. Зазначається, що польсько-український похід на Київ 1920 року був сприйнятий як загроза територіальній цілісності Росії і сприяв появі тенденції щодо трактування більшовиків як сили, що відстоює національні інтереси Росії. У підсумку робиться висновок, що відмова російських еліт від компромісу з українським державним проектом сприяла подальшій політичній ізоляції білого руху та створила парадоксальну ситуацію, за якої більшовики почали сприйматися як «менше зло» в боротьбі за імперську спадщину.

Ключові слова: Східна політика Ю. Пілсудського, УНР, П. Врангель, російська еміграція, київський похід 1920 р., польсько-радянська війна, С. Моркотун, Ризький мир.

* This article was prepared with the support of the International Visegrad Fund (Visegrad Fellowship, project no. 62510163).

Vitalii Borymskyi

PhD in History, Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vitalij.borimskij@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4779-8975>
Scopus ID: 58245512600

JÓZEF PIŁSUDSKI'S EASTERN POLICY IN THE PERCEPTION OF THE RUSSIAN ÉMIGRÉ COMMUNITY, 1919–1921

The article examines the response of the Russian anti-Bolshevik émigré community to Józef Piłsudski's Eastern policy. The analysis focuses on the question of Ukrainian independence as a central component of Piłsudski's strategy. Despite their opposition to Bolshevism, the majority of White émigrés firmly rejected the idea of supporting an independent Ukrainian People's Republic. Poland was viewed as a potential ally only insofar as it did not challenge the territorial integrity of a future united Russia. The article explores public debates in Russian émigré press, the positions of key political figures (including P. Struve, V. Burtsev, B. Bakhmetev, A. Kerensky, and S. Sazonov), and attempts to create an alternative to the UPR in the form of pro-Russian Ukrainian federalists. Drawing upon a range of primary sources — including émigré newspapers, political brochures, private correspondence, and memoir literature — the article analyzes how Piłsudski's strategy was portrayed within various segments of the Russian émigré press and political thought. While the alliance between Poland and the Ukrainian People's Republic was short-lived in practice, it had profound symbolic and ideological consequences for the Russian émigré milieu, as it was widely interpreted as a direct threat to the idea of a united, indivisible Russia. The study highlights the consistency with which White émigré intellectuals and publicists rejected any attempts to legitimize Ukrainian independence. The article sheds light on the intersection of memory, ideology, and national identity in Russian émigré discourse, while also contributing to a better understanding of the political and symbolic importance of the Polish-Ukrainian alliance held beyond its immediate historical context. Ultimately, this case study offers insight into the broader dynamics of post-imperial rivalry and the long-lasting antagonisms between the Polish and Russian political traditions in the interwar period.

Keywords: *Eastern policy of J. Pilsudski, Ukrainian People's Republic (UPR), P. Wrangel, Russian émigrés, Kyiv offensive of 1920, Polish-Soviet War, S. Markotun, Treaty of Riga.*

Польсько-радянська війна 1920 р. мала свій вимір для білого руху. Після відставки Антона Денікіна посаду головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії обійняв Петро Врангель, котрий 28 квітня 1920 року перейменував їх на Російську армію. Перебіг польсько-радянської війни не міг залишити байдужими «білих» росіян. Польсько-український наступ проти більшовиків, здавалося би, був на користь Російській армії. Однак, ситуація ускладнювалась польсько-українським договором від 21 квітня. Він демонстрував, що метою Польщі є відновлення контролю УНР хоча би над частиною своєї території. Це робило російське ставлення до польського наступу дуже неоднозначним і певною мірою розділило погляди росіян.

Частково відносини білого руху з Польщею висвітлені в дослідженнях Васілія Цветкова¹. Українське питання в політиці П. Врангеля досліджено в монографії Анни Процик², де побіжно розглянуто політику Російської армії щодо польсько-українського наступу проти більшовиків. Відносини Польщі та білого руху детально і ґрунтовно досліджені й описані в монографії Адольфа Юзвенка, котра попри свою давність не втрачає актуальності³. Взаємини Польщі з Росією у трьох її іпостасях, — комуністичною, монархістською та демократичною, — висвітлено в монографії Анджея Новака⁴, однак, хронологічно дослідження не охоплює періоду польсько-українського походу на Київ. Участь українських, білоруських та російських формувань на боці Польщі у війні 1920 р. висвітлено в монографії Збігнева Карпуса⁵. Проте, предметно ставлення антибільшовицької російської еміграції до східної політики Ю. Пілсудського раніше не досліджувалося.

Еміграційна та кримська громадська думка

Ставлення білого руху до українського питання було виразно сформульовано ще на конференції у Яссах 16-23 листопада 1918 р. Поки влада в Україні належала гетьману Павлу Скоропадському, котрий мав імідж русофіла, російські делегати сподівалися на мирну еволюцію відносин з Україною аж до її повного повернення до складу Росії. З цієї ж причин російська еміграція спочатку активно підтримала українців у їхньому конфлікті з поляками за Галичину⁶.

Однак, після антигетьманського повстання і приходу до влади Директорії росіяни занепокоїлися. 19 листопада в Яссах було ухвалено текст звернення до представників Антанти, в якому рішуче засуджувалися

«українські націоналістичні елементи» та відкидалася можливість навіть тактичної співпраці з УНР⁷. Отже, російські політики з самого початку відкинули ідею спільної з українцями боротьби проти більшовиків⁸. Це демонструвало, що ставлення до «українізму» здебільшого було гірше, ніж до більшовизму. Монархіст та відомий публіцист Василь Шульгін на початку 1919 р. в листі до В. Маклакова висловлював своє ставлення до цієї альтернативи: «якщо нас збираються рятувати від більшовиків за допомогою українців, то ми категорично відмовляємось»⁹.

Питання неподільності Росії домінувало над питанням боротьби з більшовиками і в Петра Савіцького, майбутнього засновника ідеології євразійства. Всі сепаратистські рухи на території колишньої імперії він називав «шавками революції». За найнебезпечніших серед усіх П. Савіцький вважав українців¹⁰. У 1919 р., після перших польсько-українських контактів, він писав, що Польща мусить відмовитись від зацікавлення петлюрівською Україною¹¹. Остання, за його твердженням, може існувати тільки як штучне утворення чужих імперіалізмів. Якщо ж Польща допомагає «викликати її дух», то робить найтяжчий злочин, за який неодмінно заплатить¹².

Розуміння тодішніми російськими елітами України, а головне — самої Росії, описав у своїх спогадах український дипломат А. Марголін. Перебуваючи в 1919 р. на мирній конференції у Парижі, він запропонував О. Керенському, В. Маклакову та М. Авксеньтеву проєкт договору між Великоросією, Україною, Доном, Кубанню й іншими утвореннями, що постали та території Російської імперії. Виявилось, що не знайшлося росіянина, який би погодився представляти виключно Великоросію¹³.

Укладення польсько-українського договору від 21 квітня 1920 р., визнання УНР та спільний похід на Київ без узгодження з Російською армією у Криму суттєво змінили ситуацію в польсько-українсько-російському трикутнику та викликали серйозні занепокоєння в росіян. Російська громадська думка відреагувала на спільний польсько-український наступ на Київ загалом дещо розгублено, однак скоріше вороже. Відомий публіцист Мануїл Маргулієс¹⁴, знайомий із найвпливовішими представниками білого руху, зокрема з В. Маклаковим, 11 травня 1920 р. у щоденнику підкреслював суміш неоднозначних емоцій, які панували серед російських політичних кіл у Парижі через польсько-український похід на Київ: «і хочеться, щоб хто-небудь, за будь-яку ціну покінчив із більшовиками, і страшно визнати «Україну»: чи не краще, проскрипіти роки, а там більшовики і всю Росію зберуть»¹⁵.

Наприклад, консервативна газета з Праги «Славянская Зоря» заявляла, що поляки в союзі з С. Петлюрою «ведуть наступ на радянську Малоросію» і що С. Петлюра грає роль ширми в цій кампанії¹⁶.

«Російська Софійська газета» переконувала, що війна поляків проти більшовиків лише тоді може викликати симпатії у росіян, коли вона ведеться спільно з Росією, а не проти неї¹⁷. Деякі публіцисти буквально впадали в шал і писали про Польщу в найгірших тонах. Наприклад, публіцист газети «Славянская Зоря» нарікав на деградацію міжнародної політики та докоряв насамперед Західній Європі за те, що вона потурає розбійницькій політиці Польщі¹⁸. Остання описувалася в такий спосіб: «Марнославна жебрачка, що гниє зсередини, — Польща намагається втекти від фатального краху шляхом поживи за рахунок сусідського добра»¹⁹. Варшавський договір та відозва Ю. Пілсудського до народу України описувалися як міжнародне шахрайство з метою прикриття справжніх намірів:

«Чи треба викривати фіглярство нового грабіжницького трюку? Чи треба доводити, що «незалежної України» немає й не може бути? Чи треба говорити, що балаганні слова лише прикривають темну міжнародну аферу»²⁰.

Утім, автор статті був впевнений у приреченості польсько-українського наступу і погрожував Польщі серйозними наслідками за ці дії, натякаючи на нові поділи²¹.

Здебільшого російська преса та суспільно-політичні діячі реагували на Київський похід 1920 р. як на зовнішню агресію та підтримку українського «сепаратизму». Дуже критично про польсько-українські домовленості та похід на Київ відгукнувся лідер російських кадетів П. Мілюков. На його думку, метою Польщі було роздроблення Росії, що жоден росіянин, звісно ж, підтримати не може²². Одна з найвпливовіших російських еміграційних газет — «Последние новости» — зазначала, що в росіян не може бути спільної мови з урядом, що підтримує сепаратистські прагнення на окраїнах Росії. Посилаючись на неназваного впливового політика газета, все ж, не відкидала можливості співпраці з Польщею за умови припинення останньою «самостійницької комедії»²³.

Виданням, котре найкраще репрезентувало непримириму антибільшовицьку позицію за кордоном, була паризька газета «Общее дело» та її редактор Володимир Бурцев. Газета хоч і не була офіціозом Російської армії, однак отримувала її дотації та фактично віддзеркалювала позицію севастопольського уряду. Її головний редактор Володимир Бурцев рішуче засудив українського-польський похід 1920 р. 16 травня, коли більшовицькі війська були вже витиснуті з Києва, він писав: «З біллю в серці ми тепер читасмо звістки з Півдня Росії. Поляки разом із Петлюрою зайняли Київ»²⁴. Наголошуючи на доброзичливому ставленні російської демократії до польської незалежності, В. Бурцев вважав, що Польща здійснила

величезну історичну помилку проти самої себе, коли наважилась завдати удару по Росії спільно «з т.зв. «гетьманом» Петлюрою, одним із наймерзенніших сучасних бандитів»²⁵.

Відновлення незалежної України, яку підтримала Польща, на думку В. Бурцева, було «розчленуванням» Росії. Він намагався переконати Польщу, що союз із П. Врангелем є для неї кращим за союз із С. Петлюрою. Ці дві можливості, звісно ж, для нього були абсолютно взаємовиключні. В. Бурцев заявляв, що Росія прихильна до союзу з Польщею, але якщо остання не буде діяти спільно з С. Петлюрою та рішуче йтиме назустріч «вільній, демократичній Росії»²⁶. Наголошуючи на взаємовигідності польсько-російського союзу В. Бурцев, однак, зауважував, що цей союз мусить бути чесним, розумним, щирим та сумісним із «гідністю й інтересами російського народу»²⁷, маючи на увазі відмову від підтримки України.

У перспективі утворення незалежної української держави В. Бурцев не вірив. На його думку, «розчленувати» Росію Польщі виявиться не під силу, натомість підтримка «українських сепаратистів» поглибить рив між Польщею та Росією²⁸. Бувши переконаним у тимчасовості слабкого стану Росії, він злісно пророкував, що ця кампанія не принесе Польщі жодної користі, зате дуже дорого їм обійдеться в майбутньому, оскільки коли Росія знову стане сильною, вона ніколи не вибачить Польщі спроби її розчленування²⁹. Ця стаття була доволі резонансною, її передруковували деякі інші російські видання³⁰.

Хоча не всі були впевнені у ворожих намірах Польщі. Наприклад, Борис Савінков вважав, що підтримка УНР стала відповіддю Польщі на непоступливість росіян, котра фактично змусила Ю. Пілсудського піти на такий крок³¹. Ген. Олександр Кутепов доповідав князю Георгію Львову (члену РПН у Парижі), що Ю. Пілсудський намагався переконати Б. Савінкова, що війна Польщі проти більшовиків не є війною проти Росії, а польсько-український договір — ситуативний, і остаточно українське питання має вирішитися на українських установчих зборах³².

Однак, крім Б. Савінкова в ці пояснення не вірив ніхто з чільних російських політиків. Наприклад, Б. Бахметєв був доволі різким у оцінках і добре розумів наміри Ю. Пілсудського. Він вважав, що польський наступ на Київ розкрив справжню суть польської політики, і дав зрозуміти, що польські переговори як з більшовиками, так і з антибільшовиками мали потаємну мету: використати військову машину польської армії не для тимчасового завдання захисту від більшовизму, а з метою реалізації довготривалих планів — створення під протекторатом Польщі системи залежних від Польщі держав³³. 8 червня Б. Бахметєв виступив із меморандумом до Державного Секретаря США під назвою «Польська

агресія проти Росії». У ньому він ствердив, що польський похід виходить далеко за межі польських етнічних кордонів. Ціллю військової експедиції проти більшовизму, на його думку, тільки прикривались реальні наміри розчленування Росії та утворення смуги польських впливів і протекторату³⁴. Польську східну політику Б. Бахметьєв називав загрозою для миру і демократії у Європі та закликав міжнародну спільноту стримати Польщу і змусити її відмовитись від політичних амбіцій поза східною етнографічною межею³⁵. Звісно, російська етнографічна межа так само була далеко в тилу більшовицьких військ, однак Б. Бахметьєв розглядав українців як малоросів, тому логічної помилки для нього тут не було.

Одним із найзапекліших критиків польської східної політики був Олександр Керенський. У низці газетних публікацій, виданих пізніше у вигляді збірки «Издаека»³⁶, він дуже гостро критикував Ю. Пілсудського, а польську політику щодо України називав інтригами³⁷ та наголошував, що Польща веде не антибільшовицьку, а антиросійську політику, спрямовану на її розчленування³⁸. О. Керенський неодноразово зауважував, що польська підтримка «сепаратиста Петлюри» є імперіалістичною політикою³⁹. Типово для росіян, він вдавався до погроз Польщі, закликаючи її не «викликати привид нового поділу»⁴⁰.

Російська преса з відкритою антипатією описувала становище Києва під час дії там польської та української адміністрацій, намагаючись довести непопулярність української влади серед населення. Причому, українські війська описувалися набагато гірше, ніж польські. Наприклад, «Общее дело» зазначала, що полякам не вистачає українців навіть для призначення на посади по управлінню Києвом⁴¹. «Последние Новости» в одній статті стверджувала, що населення зустріло поляків та українців з радістю, однак дуже скоро розчарувалось, оскільки С. Петлюра є дуже скомпрометованим і давно не має жодної популярності⁴². В іншій же статті стверджувалося, що населення з самого початку зустріло поляків та «петлюрівців» вкрай прохолодно. Поляки, як зазначалось, хоч і намагаються триматися коректно, проте їм це не дуже добре вдається. Натомість «петлюрівці» поводять себе зухвало. Останніх кияни буцімто називали «христоводавцями»⁴³. Цікаво, що в цій же статті висловлювалося занепокоєння щодо українського руху на Кубані, зазначалося про велику кількість там «петлюрівських агентів» та навіть визнавався відносний успіх української агітації серед тамтешньої молоді. Проте, з певною нотою полегшення, автор стверджував, що більшовики до прихильників незалежної України ставляться люто (ориг. — свирепо): «кожен петлюривець, що потрапляє в їхні руки, перед тим як бути поставленим до стінки, піддається найнеймовірнішим катуванням»⁴⁴. Цікаво, що вплив союзу з Польщею, на думку автора матеріалу, вплинув різко негативно на українську роботу на Кубані.

Водночас, негативно описувалася також більшовицька окупація Києва. Зокрема, один публіцист підкреслював поганий стан Києва після більшовиків, котрі «залишаючи місто, вивезли буквально все»⁴⁵. Панування в місті поляків у цій статті виглядало скоріше позитивно, зокрема наголошувалося на відновленні електро- та водопостачання. Життя, як зазначалося, входило в нормальну колію⁴⁶.

Цікаво, що польсько-український наступ на Київ спровокував на сторінках ультраконсервативної газети «Славянская Зоря» дискусію про слов'янську федерацію. Євгеній Єфимовський⁴⁷ вважав, що польсько-українська кампанія проти більшовиків є свідченням того, що в Європі немає іншого шляху, ніж об'єднання всіх слов'ян з Росією на чолі в одну федеративну державу. Тільки така федерація, на його думку, зможе вирішити всі спори слов'ян, адже не треба буде «боятися зміни державних кордонів там, де їх немає». Головною умовою для створення такої федерації він вважав відновлення національної Росії⁴⁸. Йому опонував Олександр Погодін⁴⁹, котрий стверджував, що в сучасних реаліях спостерігається інша тенденція — на створення національних держав, що неодмінно вимагатиме і від Росії визнання індивідуальності кожної із російських народностей. Замість плекання малореалістичних ідей про федерацію, він закликав до побудови хороших відносин із сусідніми слов'янськими народами. Утім, хоч досягти об'єднання всіх слов'янських народів у одній державі нині неможливо, та федерації з окремими народами, на його думку, досягти все ж можна. Найпотрібнішою й реально досяжною він, як не парадоксально, вважав російсько-польську федерацію, без якої неможливо розв'язати спірні питання⁵⁰.

Утім, якщо російські діячі в еміграції могли собі дозволити писати достатньо різкі висловлювання про Польщу та Україну, то становище Російської армії у Криму вимагало більшої дипломатичності та обережності. Розвідка Добровольчої армії інформувала про польсько-українські переговори ще з осені 1919 р.⁵¹ Ставлення до них, звісно, не було доброзичливим. Однак, П. Врангель гнучкіше ставився до українського питання, ніж його попередник А. Денікін. Він закликав до об'єднання всіх антибільшовицьких сили і критикував попередню національну політику А. Денікіна за непоступливість національним рухам⁵². Начальник управління закордонних справ військ Півдня Росії П. Струве у травні 1920 р. заявляв у російській пресі, що П. Врангель не збирається відмовлятися від завдання відновлення Росії, проте готовий дійти до «крайніх меж поступок»⁵³. Деякі російські діячі схвально відгукувалися про цю лібералізацію курсу. Наприклад, лідер кадетів Павло Мілюков стверджував, що П. Врангель довів, що врахував уроки минулого і готовий вжити всіх заходів, аби цих помилок уникнути в майбутньому⁵⁴.

Розуміючи ставку Ю. Пілсудського на С. Петлюру та незалежну Україну, П. Врангель оминав це питання у своїй риторичі і пропонував польському посланнику Ф. Скомпському створити спільний протибільшовицький фронт. У цій розмові П. Врангель висловлював прагнення об'єднання всіх народів колишньої Російської Імперії для боротьби з більшовизмом. Водночас визнавав їхнє право на якнайширшу автономію у вільній федерації⁵⁵.

Як писав В. Маклаков Б. Бахметеву, політична ситуація весни та літа 1920 р. примушувала не заявляти жодних протестів проти польського походу і не сприяти їхній поразці, а обмежитися твердженням основних положень, що ця частина земель є російською, і «український сепаратизм теж є чужоземним винаходом»⁵⁶. Крім того, В. Маклаков очікував, що захоплення Польщею України викличе в населення антипольські настрої, що можна буде пізніше використати на користь Російської армії. На його думку, можна тактично співпрацювати з Польщею, нехтуючи її контактами з С. Петлюрою⁵⁷. Він зазначав, що бажав би перемоги поляків над більшовиками, адже коли Росія позбавиться останніх, то всі кривди, завдані поляками, можна буде вирішити⁵⁸. Навіть відомий своїми централістськими поглядам керівник зовнішньополітичного відомства П. Струве, котрий вважав польсько-радянську війну міжнародною польсько-російською суперечкою, намагався балансувати. Він вважав, «національна Росія» в особі Врангеля не могла зайняти іншої позиції, ніж нейтралітет⁵⁹. На початку липня він у пресі закликав Польщу укласти угоду, котра б усунула можливі непорозуміння в майбутньому. Такий договір, на його думку, був корисний передовсім самій Польщі⁶⁰. А уже наприкінці липня, коли більшовики були біля Варшави, і ймовірна поразка Польщі потягнула би за собою неминучий крах і армії П. Врангеля, П. Струве наголошував, що Польща воює з більшовиками, а не з Росією, тому фактично Польща та Врангель є союзниками⁶¹. Однак, офіційно між Польщею та Російською армією жодного союзного договору підписано так і не було.

Спільний польсько-український похід на Київ надав більшовикам своєрідного ореолу поборників цілісності Росії. Більшовики активно використовували це у своїй пропаганді. Найяскравішим символом цього було звернення колишнього начальника генштабу Російської імперії Олексія Брусилова, котрий закликав усіх колишніх офіцерів стати на захист батьківщини й підтримати більшовиків. Звернення О. Брусилова відсилалось до традиційного російського патріотизму і змальовувало польсько-радянську війну як вітчизняну, а більшовиків — як оборонців батьківщини. Як він пізніше згадував, головним у тій ситуації він вважав збереження цілісності Росії, а не її устрій⁶².

Певний інтерес у російській пресі викликала відставка в Польщі кабінету Леопольда Скульського 9 червня. Політичну платформу обох

ворогуючих таборів, як пілсудчиків, так і ендеків, росіяни оцінювали дуже негативно. Очікуючи, що наступний кабінет може очолити Р. Дмовський, газета «Последние Новости» вважала, що в цьому разі відбудеться розрив з урядом УНР і усунення С. Петлюри з політики та «припинення самостійницької комедії». Проте, значного позитиву від цього газета не очікувала, оскільки в такому разі воєнні операції проти Росії продовжились би, тільки під гаслом звільнення «споконвічних польських земель» та призначення на них коронного гетьмана. Тож, посилаючись на неназваного «визначного» російського діяча, газета зазначала, що в росіян не може бути спільної мови ані з урядом, що підтримує «сепаратистські устремління на окраїнах Росії», ані з шовіністичним урядом Р. Дмовського. Проте, ідея угоди з Польщею загалом не відкидалася, за умови, що влада в Польщі перейде до рук поміркованих людей, адже, як наголошувалося, «антирадянська Росія» визнає Польщу в її етнографічних кордонах⁶³.

Як відомо, протягом літа ситуація на фронті дуже стрімко змінювалася на користь більшовиків, і здавалося, що Польща може не встояти. В середині липня, коли становище Польщі було дуже загрозливим, В. Бурцев, який ще два місяці тому закликав не «розчленовувати Росію» та погрожував Польщі наслідками за тяжку помилку, тепер публікував статтю під заголовком «Спасите Польшу!». Розуміючи, що в разі поразки останньої у врангелівців не залишиться жодного шансу на продовження боротьби з більшовиками, В. Бурцев закликав країни Антанти допомогти Польщі відстояти незалежність. Нещодавній Київський похід та плани з підтримки УНР він пропонував забути немов якесь непорозуміння⁶⁴. У повчальному тоні В. Бурцев зазначав, що Росія, незважаючи на нещодавню польську авантюру, в ці дні все одно з Польщею, та закликав увесь світ негайно їй допомогти. Однак додавав, що допомога має супроводжуватися справедливими умовами:

«Польща повинна боротися з більшовиками без таємного наміру розчленувати Росію. А для того, щоб ця боротьба з більшовиками залишалася на правильному ґрунті, щоб не залишалось місця для ніяких непорозумінь, потрібно, щоб поляки увійшли в союз із справжніми ворогами більшовиків — патріотами Росії»⁶⁵.

Тільки такий союз, на думку В. Бурцева, забезпечить поразку більшовиків та порятунок Польщі і Росії.

«Общее дело» зазначала, що навіть те крило російських антибільшовицьких сил, яке є непримиримим ворогом більшовиків і хотіло би спільно з Польщею боротися проти більшовизму, на жаль, у цій ситуації не може бути союзником Польщі. Якщо лідери білого руху готові

боротися проти більшовиків, то точно не будуть готові боротися проти Росії як такої. А в ситуації, коли немає жодних домовленостей між Польщею та російськими антибільшовиками, однак є домовленість поляків з УНР, це свідчить про намір Польщі розчленувати Росію. Це, за твердженням редакції, ставило російських демократів-антибільшовиків у безвихідне становище⁶⁶. Крім того, «Общее дело» доводила, що С. Петлюра не має ніякої підтримки в українського населення і не може говорити від імені України. На його місце висувався ставленик «білих» росіян український федераліст-русофіл Сергій Моркотун⁶⁷, котрого газета змальовувала як справжнього виразника думки більшості українців, і який запевняв на сторінках газети, що більшість українців прагне федерації з Росією.

Цю зміну тональності відмічав і А. Марголін. Він згадував, що П. Струве на початку літа, коли польські та українські війська були в Києві, заявляв про готовність федерації народів Росії як «рівних з рівними», однак у Спа, коли становище змінилось не на користь поляків, уже не був таким поступливим⁶⁸. Найбільшу готовність до діалогу серед російських діячів у той час продемонстрував військовий міністр Тимчасового уряду Олександр Гучков⁶⁹. Він заявляв А. Марголіну, що не проти самостійності України, однак лише тому, що на його переконання український народ потім обов'язково добровільно вступить у федерацію з великоросійським⁷⁰.

Попри всю неоднозначність для росіян польсько-радянської війни, поразка Червоної армії під Варшавою наприкінці серпня викликала у більшості російської преси стриманий оптимізм. На початку вересня газета «Общее дело» з надією писала, що розпочатий у Польщі розгром більшовиків може в найближчому часі обернутися для них загальною катастрофою⁷¹. При цьому В. Бурцев, всупереч своїм ранішим твердженням, переконував, що ця війна є не польсько-російською, а польсько-більшовицькою, оскільки більшовики не представляють Росії. Також позитивно коментували цю подію «Последние Новости»⁷². Проте, водночас відновились і побоювання відновлення української політики Ю. Пілсудського. Дуже чітко цю моральну дилему росіян описав лідер російських кадетів П. Мілюков:

«З одного боку, борючись проти Червоної Армії, поляки були природними союзниками всіх російських протибільшовицьких сил. З іншого боку, жоден росіянин, більшовик чи антибільшовик, не міг визнати претензій Польщі на російські землі, якими б «демократичними» аргументаціями ці претензії не прикривались»⁷³.

Прогнозуючи подальші успіхи польської армії, П. Мілюков (тоді ще не знаючи, що лише через місяць буде підписано перемир'я) висловлював побоювання, чи не будуть росіяни знову відчувати це саме «жахливе душевне роздвоєння». Переконаючи в помилковості попереднього курсу на підтримку УНР, П. Мілюков переймався, чи засвоїли поляки «трагічний урок», та вимагав від Польщі однозначної відповіді⁷⁴.

На початку вересня Владислав Грабський, на той момент міністр державної скарбниці, дав інтерв'ю найвпливовішій газеті російської еміграції — «Последние Новости». У дещо бравурному та самовпевненому стилі він заявляв, що більшовики ще не скоро оговтаються від поразки під Варшавою. При цьому, вочевидь добре розуміючи больові точки російської громадської думки, він запевняв, що Польща воює не з Росією, а з більшовиками⁷⁵. Він стверджував, що Польща щиро та повністю бажає успіху ген. Врангелю: «ми, польські громадські кола, щиро співчуємо справі відродження Росії і твердо віримо, що рано чи пізно воно настане»⁷⁶. Крім того, він заспокоював російських читачів, стверджуючи щодо стосунків з Україною, що «визначити їх зараз дуже складно»⁷⁷. Польські націоналісти, впливовим представником котрих і був сам В. Грабський, дійсно більше симпатизували російським «білим», ніж більшовикам, зокрема через однакове ставлення до українців, яке полягало в повному запереченні їхнього існування. Тому певна платформа для порозуміння тут дійсно могла бути. В. Грабський неодноразово публічно виступав проти підтримки України. Що ж стосується територіального питання, то В. Грабський запевняв, що Польща не прагне до жодних територіальних захоплень, утім, одразу ж додавав, що поляки «мають право на розширення етнографічної Польщі»⁷⁸. Що під цим малось на увазі, він не пояснив.

На початку вересня 1920 р. в Севастополі відбулась нарада державних та громадських діячів, на якій було ухвалено резолюцію стосовно оцінки польської політики. У ній зазначалось, що політика Ю. Пілсудського в російському питанні керувалась загарбницькими міркуваннями і мала на меті розчленувати Росію. Таке поєднання обставин, відповідно до декларації, викликало в Росії патріотичний підйом, який було вдало використано у своїй пропаганді більшовиками, хоча, насправді, вони не переслідували національних російських інтересів⁷⁹. Отже, декларація, фактично, звинувачувала Польщу в тому, що своєю політикою підтримки України вона зробила послугу більшовикам, давши їм гарний пропагандистський привід для згуртування росіян навколо себе.

Ставка на русофільських українців

Дійшовши висновку, що ігнорувати українське питання надалі неможливо, білі теж вирішили розіграти його по-своєму. В. Маклаков ще в

березні висловлював ідею використати в цій ситуації «русофільське українство»⁸⁰. М. Маргулієс зазначав у щоденнику, що в Севастополі розуміють, що без часткового оздоровлення Росії, з полишенням великодержавних затій, порятунку для неї немає. П. Врангель готовий піти на будь-яку федерацію, так само як і його міністр закордонних справ П. Струве. Останній просив В. Маклакова «намацати» українців⁸¹. Той, однак, сумнівався, з якими українцями краще вести переговори — чи з Михайлом Тишкевичем, як представником С. Петлюри, чи з опозиційною йому групою С. Моркотуна. В. Маклаков вважав, що союз із поляками зробить С. Петлюру непопулярним серед українців. Цим, за російськими розрахунками, мала скористатися група С. Моркотуна й поборотися за вплив⁸². За свідченням М. Маргулієса, федеративні погляди визрівали і в середовищі кадетів, зокрема в П. Мілюкова⁸³. 26 травня 1920 р. М. Маргулієс познайомився з С. Моркотуном. Той справив на нього неоднозначне, скоріше негативне, враження.

Журналіст і воєнний кореспондент Георгій Раковський, котрий перебував тоді в Криму, зазначав, що необхідність опертися на організовані українські сили була очевидною для «білих», тому наприкінці літа 1920 р. українське питання займало в Севастополі центральне місце⁸⁴. На початку вересня В. Маклаков писав до Б. Бахметьєва про плани П. Врангеля щодо українського питання: «Зараз Врангель виписує Маркотуна⁸⁵ і Могілянського, як представників українства»⁸⁶. 11 вересня в Севастополь з Парижа приїхали представники Українського Національного Комітету С. Моркотун, М. Могілянський та В. Цитович. Делегацію зустріли з великою помпою, а сам візит широко висвітлювався в пресі, афілійованій до кримської влади⁸⁷.

Чітко програма щодо українців на високому рівні не озвучувалась, проте, деякі публічні заяви все ж робились. Референт з українських справ ген. Василь Кирей зазначав у кримській пресі, що командування Російської армії готове піти на широкі компроміси в питаннях української мови і пропонує українцям об'єднання. Умови, які він обіцяв, були схожі на певний вид федералізму: вища адміністрація буде призначатися з уродженців України, середня й місцева — обиратися населенням України. Обіцялося також створення окремих українських частин у армії. Стверджувалося, що вироблення умов такого договору з делегацією Українського національного комітету йде позитивно⁸⁸. Наприкінці вересня було опубліковано звернення вже самого П. Врангеля до українців, в якому він закликав об'єднатися проти більшовиків задля порятунку. Хоча він не пропонував якоїсь чіткої програми, проте запевняв, що не планує відновлювати старі порядки⁸⁹.

Сам С. Моркотун у російській пресі, виступаючи від імені всіх українців, закликав польське керівництво відмовитись від підтримки УНР⁹⁰.

Він переконував, що українці не менше за росіян зацікавлені у відродженні «великої та могутньої» Росії у формі федерації. При цьому в Україні, на його думку, в цій федерації повинне бути широке адміністративне та законодавче самоуправління, свій уряд і сейм. Утім, головне, чого від нього очікували в Севастополі, це дискредитація української незалежності. С. Маркотун повторював російські, і значною мірою більшовицькі, тези про УНР:

«Ми вважаємо, що самостійницький рух є справою іноземних політиків, які мають на меті розчленувати Росію будь-якою ціною. Вся їхня діяльність, як це показав Петлюра, немислима без іноземної допомоги. Раніше самостійників підтримували німецькі штики, а тепер польські»⁹¹.

Варшавський договір з Польщею, за твердженням С. Моркотуна, завдав серйозних іміджевих та політичних втрат С. Петлюрі, котрий тепер, буцімто, не представляв жодної сили⁹². Наприкінці вересня севастопольська газета «Время» повідомляла про підписання домовленості з Українським національним комітетом і про остаточну відмову від ідеї будь-якого співробітництва з УНР⁹³. Цитуючи анонімого «високого чиновника» з управління закордонних справ, газета підкреслювала інструментальне трактування політичної групи С. Моркотуна:

«Наші погляди звернені в бік делегації Українського національного комітету, що стоїть на федеративній платформі, і який відіграв доволі значну роль при обговоренні російського питання в Парижі. Коли в паризьких політичних колах підіймалися розмови про Україну як країну чисто самостійницьку, ми могли цим розмовам протиставити вагомні аргументи у вигляді української федеративної делегації. Щоправда, ця делегація являє собою генерала без армії, проте, всі наші симпатії повністю на її боці»⁹⁴.

Звісно, складно судити наскільки це дійсно відіграло роль у перемовинах із французькою владою. Найімовірніше, метою цієї заяви було просто заспокоєння російської громадської думки, котра була не в захваті навіть від такого федеративного вирішення українського питання, адже це могло вважатися завеликими поступками.

Та російські спроби отримати в Україні вплив за допомогою федералістів на чолі з С. Моркотуном не дали помітних результатів. Ці плани мали вигляд тактичного ходу і не викликали довіри в українців. Як зазначав Сергій Штерн⁹⁵, П. Струве, відомий своїми українофобськими поглядами, хоч і почав у 1920 р. говорити про федерацію з Україною, однак тільки планував використати українців як військову силу, яку, між іншим, переоцінював. Цим розмовам не вистачало щирості, вони були просякнуті духом опортунізму, тому довіри в українських колах вони не

викликали⁹⁶. Приблизно такої ж думки був П. Мілюков. Він вважав, що всі ліберальні гасла П. Врангеля були лише засобом, а не ціллю. Тому скоро з його «переоцінки цінностей» визирнула попередня права психологія⁹⁷. Саме лише ім'я централіста й великоросійського націоналіста П. Струве, на думку П. Мілюкова, знищувало будь-яку можливість вірити в щирість федерації, а «тон [у пресі] давали крайні праві журналісти вельми невисокого розбору»⁹⁸.

Наприкінці жовтня В. Маклаков визнавав помилковою ставку на проросійських українців⁹⁹. Єдина народність, — за його словами, — з якою є сенс домовлятися — це українці, однак з ними, якраз, найскладніше досягнути домовленості. Спроби П. Врангеля домовитися з тими українцями, які «не відреклися Росії», тобто С. Маркотуном і М. Могилянським, показали, що в них немає жодної підтримки, і вони не змогли надати жодної допомоги. Прогнози на падіння авторитету С. Петлюри у зв'язку з союзом з поляками також не виправдались. В. Маклаков зрештою доходив до висновку, що С. Петлюра був єдиним, хто мав в Україні реальну силу¹⁰⁰.

Після 12 жовтня, коли було підписано перемир'я між Польщею та більшовиками, пошуки союзника ставали особливо актуальні для Російської армії. Польська влада тиснула на представника російського делегата у Варшаві Петра Махрова щодо укладення договору з Директорією УНР. Від цього договору мала залежати польська допомога. Практично до останнього севастопольський уряд відмовлявся визнавати право України на незалежність¹⁰¹. Лише 2 листопада П. Махров отримав телеграму від П. Струве, в якій йому надавався дозвіл на укладення договору з УНР і згоду на те, що подальшу долю України вирішать українські Установчі збори. Та цей договір так і не був укладений. Практично відразу ж після цієї телеграми П. Махров отримав телеграму зі Стамбулу про крах Російської армії та евакуацію з Криму¹⁰². Отже, представники головного руслу російського «білого» руху послідовно уникали визнання незалежності України. Події польсько-радянської війни, польсько-український союз, а також розпачливе становище Російської армії примусили піти на певні поступки, однак не далі, ніж обіцянка федерації у складі Росії.

Зміновіхівці

Якщо одна частина росіян, розуміючи безвихідь ситуації, готова була йти на компроміси з неросійськими народами імперії, то для іншої частини більшовики набували дедалі більш національного та привабливого характеру. Коли газета «Общее Дело» намагалась довести, що більшовики не представляють російського народу, в Харбіні зароджувався новий напрямок політичної думки — зміновіхівство, яке пізніше переросло в

націонал-більшовизм. Його основоположником був російський філософ, колишній начальник прес-бюро в уряді О. Колчака Микола Устрялов. На його думку, більшовики, незважаючи на інтернаціональні гасла, представляли російську національну владу і були єдиною силою, здатною відродити велич Росії¹⁰³.

М. Устрялова захоплювало, як більшовики підпорядкували собі неросійські народи. Найбільшим поштовхом та каталізатором до такої зміни у ставленні до більшовиків стала саме польсько-радянська війна. Свій збірник статей «В ботьбе за Россию» М. Устрялов присвятив О. Брусилу за «патріотичну позицію» і заклик до російських офіцерів згуртуватись навколо більшовиків, щоб дати відсіч полякам¹⁰⁴. Альтернативою більшовикам М. Устрялов вважав дезінтеграцію Росії та перетворення її на «місиво звільнених народностей»¹⁰⁵.

Ще в травні 1920 р. М. Устрялов стверджував, що Польща розіграє «комедію українського самостійництва»¹⁰⁶. На його думку, немає жодних сумнівів, що ця війна — це справа не тільки Радянської влади, а цілої Росії. Польські плани він вважав авантюрою, не вірячи в щирість намірів щодо підтримки УНР, а вважаючи це прикриттям імперіалістичних планів відновлення кордонів 1772 р. М. Устрялов, вслід за П. Мілюковим, застерігав Польщу від псування відносин з обома своїми сусідами — Росією та Німеччиною, загрозовано пророкуючи Варшаві проблеми в майбутньому¹⁰⁷.

Подібні аргументи висловлювали також інші змінювачі. Наприклад, О. Бобрищев-Пушкін наголошував, що саме підтримка української незалежності була найпереконливішим доказом того, що Польща прагне ослабити та розчленувати Росію¹⁰⁸. Ба більше, О. Бобрищев-Пушкін вважав, що якщо перед лицем загрози ззовні П. Врангель не міг об'єднати свою армію з більшовицькою, то принаймні не повинен був вести військових дій проти більшовиків поки вони не впораються із зовнішнім ворогом¹⁰⁹. Якби не більшовики, наголошував О. Бобрищев-Пушкін, «самостійна Україна» була би віддана Петлюрі¹¹⁰.

Варто зазначити, що хоча «змінювачі» і не мали дуже великого впливу на еміграції, та думки, які вони висловлювали, озвучували й інші російські діячі, хоча й не завжди публічно. Наприклад, В. Маклаков у грудні 1920 р. в листі до Б. Бахметєва теж дійшов висновку, що більшовики здійснюють національну російську політику¹¹¹.

Отже, серед більшої частини російської еміграції неподільність Росії була найважливішим постулатом. Важливо зазначити, що йдеться не про єдність національної держави, а про єдність і неподільність імперії, котра включала в себе інші народи крім російського. Поштовхом до кристалізації цих поглядів став у значною мірою польський наступ на Київ та,

головне, польсько-український союз, котрий передбачав відновлення незалежної України, що для багатьох росіян здавалося абсолютною катастрофою.

Після Ризького миру

Польсько-радянська війна закінчилась Ризьким миром, підписаним 18 березня 1921 р. Польща визнала Українську Соціалістичну Радянську Республіку і зобов'язалась не підтримувати антирадянських формувань. Це анулювало польсько-український договір від 21 квітня 1920 р. Українські та російські війська, котрі після невдалої спроби самостійної кампанії проти більшовиків повернулися на територію Польщі, були інтерновані. За умовами договору польсько-радянський кордон проходив майже там само, де і польсько-український відповідно до договору від 21 квітня та був близький до лінії Другого поділу Польщі в 1793 р. Російська еміграція дуже негативно сприйняла цю лінію кордону та Ризький мир загалом. Варто наголосити, що попри існування окремої УСРР російська еміграція сприймала радянські республіки виключно як форму Росії, не звертаючи уваги на суверенність цих республік.

Б. Бахметьєв вважав умови Ризького миру несправедливими та принизливими для Росії. Він відмічав парадоксальність ситуації, в якій опинилась Російська армія в Криму. Своїми діями проти більшовиків вона покращила переговорну позицію Польщі, дозволивши їй отримати більші поступки¹¹². Це ж стверджував російський дипломат Г.Н. Михайловський: «І більшовики, і врангелівці зазнали поразки: більшовики від поляків за допомогою врангелівців, останні ж — від більшовиків, завдяки їхньому миру з поляками»¹¹³.

О. Керенський прогнозував, що Ризький договір не стане гарантією тривалого миру й основою для добросусідських відносин, оскільки для Росії він є миром насилля та національного приниження¹¹⁴. Він доводив, що мир на таких умовах є не тільки джерелом великих випробувань для Росії, а й може викликати нові величезні лиха для Польщі¹¹⁵. Справедливим кордоном між Польщею та Росією, на думку О. Керенського, була б лінія Керзона.

Сергій Сазонов, представник білогвардійців на Паризькій мирній конференції, вважався полонофілом. Проте, навіть він вважав, що за підсумком Ризького миру «під владою Польщі залишилось п'ять мільйонів російського [русского — *Авт.*] населення»¹¹⁶. Українські землі С. Сазонов вважав питанням польсько-російського спору, причому права Росії йому здавались набагато обґрунтованіші за польські. Захопленням споконвічних російських територій Ризький мир називав також М. Устрялов¹¹⁷. З цих причин у середовищі російської еміграції панувало переконання в недовговічності Ризького миру.

Отже, російські антибільшовики всього політичного спектру — від лівих до правих — не погоджувалися на визнання України навіть задля співпраці проти більшовиків. На відміну від багатьох інших провінцій колишньої Російської Імперії, з відокремленням яких вони могли змиритися, Україна сприймалась як абсолютно невід'ємна частина Росії. Підтримка Варшавою України унеможлиблювала для росіян і співпрацю з Польщею. Саме завдяки польсько-радянській війні і відверненню «загрози» утворення незалежної УНР більшовики набули в очах еміграції образу національної російської влади.

¹ Цветков В.Ж. Белое дело в России. Формирование и эволюция политических структур Белого движения в России. 1919–1922 гг. Ч. 1. М.: Наука, 2013. 396 с.; Цветков В.Ж. Белое дело в России. Формирование и эволюция политических структур Белого движения в России. 1919–1922 гг. Ч. 2. М.: Достоинство. 2016. 640 с.

² Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies. 1995. Pp. xvi, 202.

³ Juzwenko A. Polska a "Biała" Rosja: Od Listopada 1918 Do Kwietnia 1920 r. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973. 296 s.

⁴ Nowak A. Polska I trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 r.). Wydanie czwarte. Kraków: Arcana, 2017. 631 s.

⁵ Karpus Z. Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 r. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919-1920. Toruń, 1999. 230 s.

⁶ Juzwenko Adolf, Polska a „Biała” Rosja... S. 82.

⁷ Nowak, A. Polska i trzy Rosje... S. 124.

⁸ Там само, S. 124; Див. також: McNeal, R.H. An Early Fiascp of the Anti-Bolshevik Movement [In:] Essays in Russian and Soviet Hstory. ed. J. S. Curtiss, New York, 1963, s. 225–236.

⁹ Спор о России: В.А. Маклаков — В.В. Шульгин. Переписка, 1919–1939. Сост., автор вступ. ст. и примеч. О.В. Будницкий. Москва: РОССПЭН, 2012. С. 43–50.

¹⁰ Цит. за: Nowak A. Metamorfozy Imperium Rosyjskiego 1721–1921. Geopolityka, ody i narody. Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 2018. S. 366.

¹¹ A. Nowak. Metamorfozy... S. 366.

¹² Там само, С. 367.

¹³ Марголин А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина). Берлин: Изд-во С. Ефрон, 1921. С. 143.

¹⁴ Мануїл Сергійович Маргулієс (1868–1939) — російський громадсько-політичний діяч, відомий масон.

¹⁵ Маргулієс М.С. Год интервенции. Книга третья. (Сентябрь 1919 — декабрь 1920). Берлин: Издательство З.И. Гржебина, 1923. С. 171.

¹⁶ Польская интервенция. *Славянская Зоря*. 1920. 30 апреля. С. 3.

¹⁷ С большевиками или с Россией воюет Польша. *Русская софийская газета*. 1920. 23 мая. С. 1.

¹⁸ Гурович А. Разбойники или безумцы. *Славянская Заря*. 1920. 4 мая. С. 1.

¹⁹ Там само.

- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само.
- ²² Милюков о польском наступлении. *Варшавское слово*. 1920. 10 июня. С. 3.
- ²³ Т.Е. Польский кризис и петлюровщина (из беседы). *Последние новости*. 1920. 13 июня. С. 2–3.
- ²⁴ Бурцев Вл. Не расчленяйте России. *Общее дело*. 1920. 16 мая. С. 1.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Бурцев Вл. Союз с Польшей — но на каких условиях. *Общее дело*. 1920. 25 июня. С. 1.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Бурцев Вл. Не расчленяйте Россию! *Общее дело*. 1920. 16 мая. С. 1.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Бурцев Вл. Не расчленяйте Россию! *Славянская Зоря*. 1920. 29 мая. С. 2–3.
- ³¹ «Совершенно лично и доверительно!»: Б.А. Бахметев — В.А. Маклаков. Переписка. 1919–1951. В 3-х томах. Том 1. Август 1919 — сентябрь 1921. Под ред. О. Будницкого. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. С. 206.
- ³² Depesza gen. Kutierowa do księcia Lwowa w Paryżu o rozmowie B. Sawinkowa z J. Piłsudskim [In:] Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Red. Janusz Cisek. 1990, Londyn: Polska Fundacja Kulturalna. S. 105–106.
- ³³ «Совершенно лично и доверительно»..., С. 211.
- ³⁴ Cisek J. Granice Rzeczypospolitej i konflikt polsko-bolszewicki w amerykańskich raportach dyplomatycznych i wojskowych (1919–1921). Kraków: Księgarnia akademicka, 2012. S. 178.
- ³⁵ Janusz Cisek, *Granice...*, S. 178.
- ³⁶ Керенский А.Ф. Издалёка: Сб. ст.: (1920–1921 г.). Париж: Рус. книгоизд-во Я. Поволоцкого и К°, 1922. 251 с.
- ³⁷ Керенский А. Издалёка... С. 104–106.
- ³⁸ Там само. С. 105.
- ³⁹ Там само. С. 103–104.
- ⁴⁰ Там само. С. 104.
- ⁴¹ Поляки и Петлюра. *Общее дело*. 1920. 2 июля. С. 2.
- ⁴² Т.Б. Польша, Украина и Франция (из бесед). *Последние новости*. 1920. 24 июня. С. 2.
- ⁴³ Первухин М. Петербург, Киев, Кубань (от наших специальных корреспондентов). *Последние новости*. 1920. 22 июня. С. 2.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Збр. Н. Киев в дни поляков. *Последние новости*. 1920. 25 июня. С. 3.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Євгеній Єфимовський (1885–1964) — російський суспільно-політичний діяч, представник партії конституційних демократів, колишній голова «Російського союзу на Україні» (1918), в еміграції був пов'язаний з монархістським рухом.
- ⁴⁸ Ефимовский Е. Утопия или возможность? *Славянская Зоря*. 1920. 4 июля. С. 1.
- ⁴⁹ Олександр Погодін (1872–1947) — російський історик та філолог-славист.
- ⁵⁰ Проф. А. Погодін. Одна из утопий // *Славянская Зоря*. 1920. 4 июля. С. 1–2.
- ⁵¹ Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies. 1995. P. 152.
- ⁵² Беседа с ген. П.Н. Врангелемъ. *Общее дело*. 1920. 27 мая. С. 2.
- ⁵³ М.М. Письмо П.Б. Струве. *Последние новости*. 1920. 23 мая. С. 3.

- ⁵⁴ Миронов М. Доклад П.Н. Милукова. *Последние новости*. 1920. 23 мая. С. 2.
- ⁵⁵ Nowak A. Polska i trzy Rosje... S. 483.
- ⁵⁶ «Совершенно лично и доверительно». С. 209.
- ⁵⁷ «Совершенно лично и доверительно». С. 215–218.
- ⁵⁸ Там само. С. 218.
- ⁵⁹ Михайловский Г.Н. Записки из истории российского внешнеполитического ведомства. 1914–1920. В 2-х Кн. Кн. 2. Окт. 1917 г. — Ноябрь. 1920 г. М: Международные отношения, 1993. С. 218–220.
- ⁶⁰ П. Струве о положении на Юге России. *Славянская Заря*. 1920. 4 июля. С. 2; С. [П. Струве], Внутренняя и внешняя политика ген. Врангеля. *Общее дело*. 1920. 2 июля. С. 2.
- ⁶¹ Беседа с П.В. Струве. Свобода. 1920. 27 июля. С. 3–4.
- ⁶² Брусилов А.А. Мои воспоминания. М.: Олма-Пресс, 2004. С. 271.
- ⁶³ Е. Польский «кризис и петлюровщина». *Последние новости*. 1920. 13 июня. С. 2–3.
- ⁶⁴ Бурцев Вл. Спасите Польшу! *Общее дело*. 1920. 16 июля. С. 2.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ Россия и Польша. *Общее дело*. 1920. 16 июля. С. 1.
- ⁶⁷ Сергій Костянтинович Моркотун (1893–1971) — громадсько-політичний діяч, масон. Обіймав різні державні посади в період Центральної Ради та Гетьмана П. Скоропадського. З 1919 р. в еміграції в Парижі, де створив Український національний комітет, видавав журнал “La Jeune Ukraine”.
- ⁶⁸ Марголин А. Украина и политика Антанты... С. 241.
- ⁶⁹ Гучков Олександр Іванович (1862–1936) — російський політичний та державний діяч, центрист, лідер партії «Союз 17 жовтня», Голова III Державної Думи, військовий та морський міністр Тимчасового Уряду.
- ⁷⁰ Марголин А. Украина и политика Антанты... С. 241.
- ⁷¹ В. Бурцев. Начало конца большевиков. *Общее дело*. 1920. 3 сентября. С. 1.
- ⁷² Л.К. Польша и ген. Врангель. *Последние новости*. 1920. 4 сентября. С. 2.
- ⁷³ П. Милуков. Польша и Россия. *Общее дело*. 1920. 3 сентября. С. 1.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Миронов М. Польша и Россия (беседа с польским министром В. Грабским). *Последние новости*. 1920. 5 сентября. С. 1.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ Совещание по польскому вопросу. *Общее дело*. 1920. 3 сентября. С. 1.
- ⁸⁰ «Совершенно лично и доверительно». С. 209.
- ⁸¹ Маргулиес М.С. Год интервенции. Книга третья. (Сентябрь 1919 — декабрь 1920). Берлин: Издательство З.И. Гржебина, 1923. С. 171.
- ⁸² Маргулиес М.С. Год интервенции. С. 171.
- ⁸³ Там само.
- ⁸⁴ Раковскій Г. Конец бѣлых. От Днѣпра до Босфора (Вырождение, агонія и ликвидация). Прага: Воля Россіи, 1921. С. 132.
- ⁸⁵ Збережено написання як у Г. Раковського.
- ⁸⁶ «Совершенно лично и доверительно». С. 232.
- ⁸⁷ Украинские федералисты и правительство ген. Врангеля // *Общее дело*. 1920. 3 сентября. С. 3.
- ⁸⁸ Заявление ген. Кирея. *Время*. 1920. 12 сентября. С. 2.

- ⁸⁹ Генерал Врангель Украинцам. *Новая Россия*. 1920. 23 сентября. С. 1.
- ⁹⁰ Маркотун С. Польша и Петлюровщина. *Общее дело*. 1920. 3 сентября. С. 3.
- ⁹¹ Делегация Украинского национального комитета (беседа с г. Маркотуном). *Время*. 1920. 13 сентября. С. 2.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Соглашение с украинцами. *Время*. 1920. 22 сентября. С. 2.
- ⁹⁴ Петлюра и главнокомандование. *Время*. 1920. 22 сентября. С. 2.
- ⁹⁵ Сергій Федорович Штерн (1886–1947) — суспільно-політичний діяч з Одеси, кадет, а в 1920–1921 рр. співробітник газети «Общее дело».
- ⁹⁶ Штерн С. В огне гражданской войны : воспоминания, впечатления, мысли. Париж: Русское книгоиздательство Я. Поволоцкий и Ко., 1922. С. 177.
- ⁹⁷ Миллюков П.Н. Россия на переломе: Большевицкий период русской революции. Париж: б.и., 1927. В 2 т. Т. 2. Антибольшевистское движение. 1927. С. 222.
- ⁹⁸ Миллюков П.Н. Россия на переломе. С. 223.
- ⁹⁹ Borymskyi V. Polish-Ukrainian Alliance of 1920 and ‘White’ Russia. *The Polish Review*. 2022. Т. 67. № 2. С. 64–85. DOI: 10.5406/23300841.67.2.04
- ¹⁰⁰ «Совершенно лично и доверительно». С. 263.
- ¹⁰¹ Обзор польской печати. Беседа с П. Струве. Свобода. 1920. 10 ноября. С. 2.
- ¹⁰² Прошук А. White Russia and Ukraine. S. 163.
- ¹⁰³ Устрялов Н. *Patriotica*. Смена вех. Прага: Типография Отто Ельснера в Берлине, 1922. С. 52–72.
- ¹⁰⁴ Устрялов Н. В борьбе за Россию. (Сборник статей). Харбин: Окно, 1920. 2, 82 с. URL: http://dugward.ru/library/ustralov/ustralov_v_borbe_za_rossiu.html, доступ — 24 липня 2020.
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Там само.
- ¹⁰⁸ А.В. Бобрищев-Пушкин. Новая вера. *Смена вех (Второе издание)*. Прага, 1922. С. 91–149.
- ¹⁰⁹ Там само.
- ¹¹⁰ Там само.
- ¹¹¹ «Совершенно лично и доверительно». С. 299.
- ¹¹² «Совершенно лично и доверительно». С. 270.
- ¹¹³ Михайловский Г.Н. Записки. *Из истории российского внешнеполитического ведомства, 1914–1920 гг.* В 2-х кн. Кн. 2. Октябрь 1917 г. — ноябрь 1920 г. М.: Международные отношения, 1993. С. 511.
- ¹¹⁴ Керенский А. О Рижском мире (27.02.1921). Керенский А. Издалёка. Сб. ст.: (1920–1921 г.). Париж: Рус. книгоизд-во Я. Поволоцкого и К°, 1922. С. 112–116.
- ¹¹⁵ Там само. С. 116.
- ¹¹⁶ Сазонов С. Воспоминания. Париж: Кн. изд-во Е. Сияльской, 1927. С. 371.
- ¹¹⁷ А.В. Бобрищев-Пушкин. Новая вера. *Смена вех (Второе издание)*. Прага: Типография Отто Ельснера в Берлине, 1922. С. 91–149.

REFERENCES

1. Bakhmetev, V. A., Maklakov, V. A. (2001). *Sovershenno lichno i doveritel'no!: Perepiska. 1919–1951* (Vol. 1, August 1919 — September 1921; O. Budnitsky, Ed.). Moskva: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia (ROSSPĒN) [in Russian].
2. Beseda s gen. P. N. Vrangelem. (1920, May 27). *Obshchee delo*, 72, 2 [in Russian].

3. Beseda s P. V. Struve. (1920, July 27). *Svoboda*, 9, 3–4 [in Russian].
4. Bobrishchev-Pushkin, A. V. (1922). *Novaia vera. Smena vekh*. Praga [in Russian].
5. Borymskyi, V. (2022). Polish-Ukrainian alliance of 1920 and ‘White’ Russia. *The Polish Review*, 67 (2), 64–85. <https://doi.org/10.5406/23300841.67.2.04> [in English].
6. Brusilov, A. A. (2004). *Moi vospominaniia*. Moskva: OLMA-Press [in Russian].
7. Burtsev, V. (1920, June 25). Soiuz s Pol'shei — no na kakikh usloviakh. *Obshchee delo*, 76, 1 [in Russian].
8. Burtsev, V. (1920, September 3). Nachalo kontsa bol'shevikov. *Obshchee delo*, 86, 1 [in Russian].
9. Burtsev, V. (1920, July 16). Spasite Pol'shu! *Obshchee delo*, 79, 2 [in Russian].
10. Burtsev, V. (1920, May 16). Ne raschleniaite Rossii! *Obshchee delo*, 71, 1 [in Russian].
11. Burtsev, V. (1920, May 29). Ne raschleniaite Rossiui! *Slavianskaia Zoria*, 137, 2–3 [in Russian].
12. Cisek, J. (2012). *Granice Rzeczpospolitej i konflikt polsko-bolszewicki w amerykańskich raportach dyplomatycznych i wojskowych (1919–1921)*. Kraków: Księgarnia Akademicka [in Polish].
13. Delegatsiia Ukrainskoho natsionalnogo komiteta (beseda z h. Markotunom). (1920, September 13). *Vremia*, 56, 2 [in Russian].
14. E. (1920, June 13). Polskii krizis i Petliurovshchina. *Poslednie novosti*, 41, 2–3 [in Russian].
15. Efimovskiy, E. (1920, July 4). Utopiia ili vozmozhnost'? *Slavianskaia Zaria*, 165, 1 [in Russian].
16. General Vrangel Ukraintsam. (1920, September 23). *Novaia Rossiia*, 1, 1 [in Russian].
17. Gurovych, A. (1920, May 4). Razboinyky chy bezumtsi. *Slavianskaia Zaria*, 117, 1 [in Russian].
18. Juzwenko, A. (1973). *Polska a Biala Rosja: Od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].
19. Karpus, Z. (1999). *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 r.: Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*. Toruń [in Polish].
20. Kerenskiy, O. F. (1922). *Izdaleka: Zbirnyk statei (1920–1921 rr.)*. Paryzh: Ruske knyhovydavnytstvo Ia. Povolotskoho i Ko [in Russian].
21. Kerenskiy, O. F. (1922). O Ryzhskommu myru (27.02.1921). *Izdaleka*. Paryzh: Ruske knyhovydavnytstvo Ia. Povolotskoho i Ko [in Russian].
22. Kerenskiy, O. F. (1922). Pol'sha Pilsudskoho (La Russia, 30 zhovtnia 1920 r.). *Izdaleka* (pp. 104–106). Paryzh: Ruske knyhovydavnytstvo Ia. Povolotskoho i Ko [in Russian].
23. Kutiepov, A. (1990). Depesha henerala Kutiepova do knyazia Lvova u Paryzhi pro rozmovu B. Savynkova z J. Piłsudskym. In J. Cisek (Ed.). *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku*. Londyn: Polska Fundacja Kulturalna [in Polish].
24. L. K. (1920, September 4). Pol'sha i hen. Vrangel. *Poslednie novosti*, 112, 2 [in Russian].
25. M. M. (1920, May 23). Lyst P. B. Struve. *Poslednie novosti*, 23, 3 [in Russian].
26. Margolin, A. (1921). *Ukraina i polityka Antanty (Zapisky ievreia i hromadianyna)*. Berlin: Vydavnytstvo S. Efron [in Ukrainian].
27. Margulies, M. S. (1923). *Rik interventsii: Knyha trettia (Veresen 1919 — hruden 1920)*. Berlin: Vydavnytstvo Z. I. Grzhebina [in Ukrainian].
28. Markotun, S. (1920, September 3). Pol'sha i Petliurovshchyna. *Obshchee delo*, 86, 3 [in Russian].

29. McNeal, R. H. (1963). An early fiasco of the anti-Bolshevik movement. In J.S. Curtiss (Ed.). *Essays in Russian and Soviet history*. New York [in English].
30. Miliukov o pol'skom nastuplenii. (1920, June 10). *Varshavskoe slovo*, 127, 3 [in Russian].
31. Miliukov, P. (1920, September 3). Pol'sha i Rossiia. *Obshchee delo*, 86, 1 [in Russian].
32. Miliukov, P. (1927). *Rossiia na perelome: Bolshevistskiy period russkoi revoliutsii* (Vol. 2: Antibolshevistskoe dvizhenie, p. 222). Parizh: b. i. [in Russian].
33. Mironov, M. (1920, May 23). Doklad P. N. Miliukova. *Poslednie novosti*, 23, 2 [in Russian].
34. Mironov, M. (1920, September 5). Pol'sha i Rossiia (beseda s pol'skym ministrom V. Grab'skym). *Poslednie novosti*, 113, 1 [in Russian].
35. Mykhailovskyi, H. N. (1993). *Zapysky z istorii rosiiskoho zovnishnopolitychnoho viddomstva. 1914–1920* (Vol. 2: Zhovten 1917 — lystopad 1920). Moskva: Mizhnarodni vidnosyny [in Ukrainian].
36. N. Zbr. (1920, June 25). Kiev v dni poliakov. *Poslednie novosti*, 51, 3 [in Russian].
37. Nowak, A. (2017). *Polska i trzy Rosje: Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 r.)* (4th ed.). Kraków: Arcana [in Polish].
38. Nowak, A. (2018). *Metamorfozy Imperium Rosyjskiego 1721–1921: Geopolityka, ody i narody*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
39. Nowak, A. (2018). *Metamorfozy Imperium Rosyjskiego 1721–1921: Geopolityka, idee i narody*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
40. Obzor pol'skoi pechati. Beseda s P. Struve. (1920, November 10). *Svoboda*, 98, 2 [in Russian].
41. Pervukhin, M. (1920, June 22). Peterburg, Kiev, Kuban' (ot nashykh spetsial'nykh korrespondentiv). *Poslednie novosti*, 48, 2 [in Russian].
42. Petliura i glavnokomandovanie. (1920, September 22). *Vremia*, 62, 2 [in Russian].
43. Pohodin, A. (1920, July 4). Odnia iz utopii. *Slavianskaia Zaria*, 165, 1–2 [in Russian].
44. Poliaky i Petliura. (1920, July 2). *Obshchee delo*, 77, 2 [in Russian].
45. Pol'skaia interventsiiia. (1920, April 30). *Slavianskaia Zoria*, 115, 3 [in Russian].
46. Protsyk, A. (1995). *Russian nationalism and Ukraine: The nationality policy of the Volunteer Army during the Civil War*. Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies [in English].
47. Rakovskii, G. (1921). *Konets belykh. Ot Dnepra do Bosfora (Vyrozhdzenie, agoniia i likvidatsiia)*. Praga: Volia Rossii [in Russian].
48. Rossiia i Pol'sha. (1920, July 16). *Obshchee delo*, 79, 1 [in Russian].
49. S bol'shevikami ili s Rossiei voiet Pol'sha. (1920, May 23). *Ruskaia softskaia gazeta*, 9, 1 [in Russian].
50. Sazonov, S. D. (1927). *Vospominaniia [Memoirs]*. Parizh: Knizhnoe izdatel'stvo E. Sial'skoi [in Russian].
51. Shtern, S. (1922). *V ognie grazhdanskoï voiny: Vospominaniia, vpechatleniia, mysli*. Parizh: Russkoe knigoizdatel'stvo Ia. Povolotskii i Ko [in Russian].
52. Shul'gin, V. V., & Maklakov, V. A. (2012). *Spor o Rossii: V.A. Maklakov — V.V. Shul'gin. Perepiska, 1919–1939*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
53. Soglashenie s ukraintsami. (1920, September 22). *Vremia*, 62, 2 [in Russian].
54. Soveshchanie po pol'skomu voprosu. (1920, September 3). *Obshchee delo*, 86, 1 [in Russian].
55. Struve, P. (1920, July 4). O polozhenii na Iuge Rossii. *Slavianskaia Zaria*, 165, 2 [in Russian].

56. Struve, P. (1920, July 2). Vnutrenniaia i vneshniaia politika gen. Vrangelia. *Obshchee delo*, 77, 2 [in Russian].

57. Struve, P. (1920, October 12). Zaiavlenie P. Struve. *Novoe Varshavskoe Slovo*, 12/231, 1 [in Russian].

58. T. B. (1920, June 24). Pol'sha, Ukraina i Frantsiia (iz besed). *Poslednie novosti*, 50, 2 [in Russian].

59. T. E. (1920, June 13). Pol'skii krizis i Petliurovshchina (iz besedy). *Poslednie novosti*, 41, 2–3 [in Russian].

60. Tsvetkov, V. Zh. (2013). *Beloe delo v Rossii. Formirovanie i evoliutsiia politicheskikh struktur Belogo dvizheniia v Rossii. 1919–1922 gg.* (Vol. 1). Moskva [in Russian].

61. Tsvetkov, V. Zh. (2016). *Beloe delo v Rossii. Formirovanie i evoliutsiia politicheskikh struktur Belogo dvizheniia v Rossii. 1919–1922 gg.* (Vol. 2). Moskva [in Russian].

62. Ukrainskie federalisty i pravitelstvo gen. Vrangelia. (1920, September 3). *Obshchee delo*, 86, 3 [in Russian].

63. Ustrialov, N. (1920). *V borbe za Rossiiu: Sbornik statei*. Kharbin: Okno [in Russian].

64. Ustrialov, N. (1922). *Patriotica. Smena vekh*. Praga: Tipografiia Otto El'snera v Berline [in Russian].

65. Zaiavlenie gen. Kireia. (1920, September 12). *Vremia*, 55, 2 [in Russian].

Received: 18.07.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.